

Julkatten

En isländsk familj får problem på julafton när självaste Julkatten dyker upp, på jakt efter dem som inte fått några mjuka paket.

Julkatten, Jólakötturinn, är enligt den isländska folktron ett monstruöst människoätande husdjur till jättinnan Grýla och hennes tretton söner, jólasveinarna. De tretton bröderna är en slags tomtar som likt Julkatten dyker upp under julen, en efter en, ibland till förtjusning – och ibland …till ren fasa.

Rek för åk 4 t.o.m. 8

OM HANDLEDNINGEN

Julkatten är en kort film om en stor katt med lång historia!

Filmhandledningen fördjupar tematiken med fokus på nordisk folktro, fornnordiska och isländska sagor, julens traditioner och nordgermanska språk.

Vad är en jättegryta, vad fyllde Näcken för funktion, vad är ett varsel, hur har Tolkien påverkats av fornaldarsagorna, vad händer under Tomasnatten, hur står planeterna under vintersolståndet, vem var gårdstomten, vad grubblar Viktor Rydbergs kända tomte på, vad genomled Oden för att förstå runorna, vilka var germanerna, vem skrev *Den yngre Eddan* – och så förstås: vilka är Grýla, jólasveinarna och Julkatten?

BERÄTTELSEN

Julfirandet är igång, med allt vad det innebär. Maten är för sen, julklapparna för tidigt öppnade, morbror tjuvröker och morfar nickar till (men förnekar det) i soffan, brandlarmet tjuter och syskonen kivas. Lillasyster Katla har nämligen bara önskat sig hårda paket och hennes tonnnåriga storasyster tycker att hon är konstig. Snarare *modig* inflikar morfar från hörnet – för nog har de väl hört talas om Julkatten?

Morfar berättar om Julkatten, som söker upp – och äter upp (!) – dem som inte får något nytt att ha på sig till jul.

Plötsligt går strömmen och lika plötsligt försvinner den tjuvblossande morbrodern ut genom fönstret som han satt vid. Han fick inga strumpor som barnens mamma, och alla inser att julfirandet har en oönskad besökare: den mytiska Julkatten.

När katten trampar på taket flyr familjen ut ur huset för att söka skydd. De springer för sina liv och Katla föröker förmå sin syster at ge henne sin nya jacka för att blidka den monstruösa varelsen. Att ge bort jackan är det sista hon vill göra, men det är vad som krävs för att rädda julen. Och livet.

NORDISK FOLKTRO

Med nordisk folktro avses spridda föreställningar som tar sig uttryck i visor, ordspråk, sagor, sägner, folkminnen och folkliga traditioner från de nordiska länderna. Länderna har inte nödvändigtvis samma berättelser, men det finns centrala likheter mellan dess folkloristiska traditioner, bland annat genom överlappande geografi, språk, religion, kultur och historia.

• Vilka var de mäktigaste gudarna inom **asatron**? Varför?

• När blev norden kristet?

• När fick Sverige sina nuvarande landsgränser?

Den nordiska folktron är full av väsen, inte sällan gestalter som ställer till det, försvårar eller rent av är farliga för livet.

Folktro uppfattas ofta som rena skrönor och vidskepelse men berättelserna har både fungerat som underhållning och haft praktisk betydelse. Dels för att skapa gemenskap och samhörighet – men också för att förklara tillvaron och påminna om faror. Om man hittade stora urgröpta gropar i berget eller stora egendomligt belägna stenbumlingar kunde man tydligt se att jättar hade varit i farten, förirrade man sig i skogen var det sannolikt ett skogsrå som lockade en till sig och åskan lät sig förklaras av att Tor for över himlen med sin hammare i jakt på troll och annat oknytt.

• Vad vet vi idag om så kallade "**jättegrytor**" – vad är det och hur bildades de? Hur vet vi det?

• Hur beskrivs ett Skogsrå? Varför skulle Skogsråret aldrig få reda på ens namn? Diskutera vad berättelser om Skogsråret kunde ha fyllt för funktion!

Koppling till läroplanen, Lgr22
Filmen passar för elever i åk 4-8. Nedan syns exempel på innehåll i läroplanen som filmen med fördel kan relateras till.

HISTORIA, åk 4-6
Kulturmöten och statsbildning i Norden, cirka 800–1500
• Nordens kulturmöten med andra delar av världen genom vikingars resor och medeltidens handelssystem.
• Statsbildning och kristendomens etablerande i Norden samt konsekvenser av dessa förändringar.
• Vad historiska källor är, till exempel arkeologiska fynd, texter, muntliga berättelser och digitalt material, och hur de kan användas för att ge kunskaper om det förflutna.
• Historiebruk kopplat till tidsperioden, till exempel hur vikingar framställs i populärkulturen.

SVENSKA, åk 4-6
Texter
• Skönlitteratur för barn och unga från olika tider, från Sverige, Norden och övriga världen. Lyrik, dramatik, sagor och myter. Texter som belyser människors villkor och identitets- och livsfrågor.
• Några skönlitterärt betydelsefulla barn- och ungdomsboksförfattare och deras verk.
Språkbruk
• Språkbruk i Sverige och Norden. Några svenska dialekter. De nordiska grannspråken. De nationella minoritetsspråken i Sverige.
• (åk 7-9) Språkbruk och språkförändring genom tiderna, till exempel vilka språk som påverkat svenskan historiskt och i nutid.

RELIGIONSKUNSKAP, åk 4-6
Religion och samhälle
• Kristendomens betydelse för värderingar och kultur i det svenska samhället förr och nu.
• Människors religiösa och livsåskådningsmässiga tillhörigheter i Sverige i dag samt hur detta har förändrats över tid.

• Tor ogillade trollen och människorna kunde därför använda både torsviggar och senare kristna kors (inte sällan båda, för att vara på säkra sidan) för att hålla troll borta. Vad är en **torsvigg**?

• **Näcken** är ett annat känt väsen med många namn, Bäckamannen, Stömkarlen, Kvarngubben osv. Vad fanns det för underliggande fara som Näcken kan hjälpa till att varna om?

• Välj ut och presentera några fler väsen ur folktron och fundera över vad de fyllde för funktion! (Exempel på väsen att välja bland: Brunnsgubben, Bäckahästen, de underjordiska, Havsfrun, Gloson, Kraken, Lindormen, Lyktgubben, Maran, mylingar, troll, vittror, varulvar, vättar, älvor…)

FORNNORDISKA OCH ISLÄNDSKA SAGOR

"Sagalitteraturen" är berättelser som huvudsakligen utspelas i Norge, Island, Danmark, Sverige och länderna kring Östersjön. Många av berättelserna överfördes muntligt men nedtecknades, framförallt på Island, mellan 1100- och 1400-talet.

De så kallade **"isländska sagorna"** omfattar olika undergrenar som **kungasagorna** som skildrar politisk historia i Skandinavien (Snorre Sturlassons *Heimskringla* är nog mest känd), **släktsagor** (kallas också "islänningasagor") som skildrar en släkt eller byggds historia och **fornaldarsagor** som skildrar ett fjärran mytisk forntid.

Kungasagorna och släktsagorna är redogörande och raka till formen men saknar inte inslag av **mystik**. Ofta förekommer varsel i form av drömmar om vålnader och skyddsväsen, men även andra gåtfulla inslag letar sig in. I islänningasagan *Egil Skallagrimssons saga* befalls vättarna lämna kung Eriks land, för att därmed göra slut på dess rikedom och i islänningasagan *Kormáks saga* nämns hur sårläkning kan hjälpas av att den sårade stryker blod på en sten som det bor alver under. Faktum är att osynliga väsen faktiskt också förekom i medeltida lagtexter – och än idag tas hänsyn till "det gömda folket" eller "huldufólkir", vid utbyggnation av vägar och bostadsområden.

• Vad menas med **varsel**? Finns det?

• Vad betyder det att något är **övernaturligt**?

På Island lever de osynliga krafterna kvar, vilket kanske inte är så konstigt med tanke på landets natur och enslighet. Men kanske lever tron på det oförklarliga kvar hos oss också, utan att vi reflekterar kring det.

• Håller du fast vid tron på något osynligt eller oförklarligt, något skrock eller någon vidskepelse? Reagerar du om en svart katt går över vägen eller om någon lägger nycklarna på bordet? Kanske undviker du att jinxa om du väntar på något bra? Något annat?

• Språkprofessorn och författaren John Ronald Reuel Tolkien – **J.R.R. Tolkien** – hämtade mycket inspiration ur fornaldarsagorna. Känner du till några av hans verk och kan du hitta några element från de isländska sagorna?

I *Den yngre Eddan*, som anses sammanställd av Snorre Sturlasson omkring år 1220 kan man i de bifogade namnramsorna läsa om trollkvinnan **Grýla**. Grýla nämns också i *Sturlungasagan* från samma årtionde. Trollkvinnan, som senare beskrivits som jättinna, var så otäck att föräldrar år 1746 **förbjöds enligt lag** att skrämma sina barn med berättelser om henne. Ändå är hon fortfarande en central figur i isländskt julfirande.

JULENS TRADITIONER

Julen genomsyras av föreställningar om överjordiska krafter. Den kristna julen firas till minne av Jesu födelse, men jul firades i fornnordisk religion och den germanska världen långt före kristnandet. Hur ett vikingatida julfirande gick till skildras i *Heimskringla* (se ovan) av Snorre Sturlasson. Där beskrivs gästabud med öl och blot som ursprungligen hölls vid midvinter men som sedan 900-talet sammanföll med den kristna julen.

• Finns det något som är särskilt viktigt för dig under julen?

I folklig tradition inleds julfriden på **Tomasdagen**. Fram till 1772 var "Tomasmäss" en helgdag. Dagen följs av årets längsta natt, Tomasnatten, då alla väsen, oknytt och troll ansågs vara i rörelse. Då fick man akta sig noga och absolut inte gå ut när det blivit mörkt. Ett kritmålat kors på dörren kunde hjälpa till att skydda mot de onda krafterna.

• Vad innebär "**vintersolståndet**" i astronomisk mening? Varför är dagen så kort och varför blir den sen längre igen?

• Vad är motsatsen till vintersolståndet och när infaller det? Omges den tiden också av någon särskild – kanske rentav fornnordisk? – tradition?

För många är tomten en central del av julen. Tron på tomten är väldigt gammal, den går troligen tillbaka till förkristen tid, och omnämns bland annat av heliga Birgitta på 1300-talet. Men det var andra slags tomtar, mer vättelika, än den tomten många föreställer sig idag.

I nordisk folktro fanns **gårdstomten**, eller hustomten, som ett slags skyddsväsen, bundet till platsen – *tomten*. Den som jobbade hårt och flitigt belönas av gårdstomten som skyddade och drog lycka till gården. Var någon däremot lat, slarvig eller elak mot djur så gav tomten honom ett kännbart straff. Den lilla gårdstomten var stark men väldigt kort, skäggig, oftast gråklädd men ibland med röd luva, och han ville inte bli sedd. Han var hjälpsam men också vresig, kunde bli ordentligt arg och ogillade förändring. Det var viktigt att uttrycka uppskattning för tomten och hans arbete, gärna med en tallrik gröt, helst med en klick smör på.

Midvinternattens köld är hård,
stjärnorna gnistra och glimma.
Alla sova i enslig gård
djupt under midnattstimma…

Så börjar **Viktor Rydbergs dikt *Tomten***.

• Läs dikten *Tomten* och diskutera: Hur gammal är Tomten i dikten? Vad grundar du ditt antagande på? Vad menas med ”men varifrån kommo de väl hit neder?” och vilken är gåtan som Tomten grubblar över men inte lyckas besvara?

Den åldrade lilla Tomten är helt klart en gårdstomte, men när den publicerades 1881 banade den också väg för den moderna tomten, som olikt gårdstomten förknippas med julen, är vällustig och vänligt sinnad, gillar barn och kommer med paket till dem. Den tomten – jultomten – är alltså en relativt ny skapelse som uppstått ur den lilla gårdstomten, det katolska helgonet S:t Nikolaus och den något skrämmande och omtvistade julbocken.

• Har du träffat på julbocken någonstans? (Kanske i den klassiska barnboken *Petter och Lottas jul* av **Elsa Beskow**?) Ta reda på historien bakom julbocken – varför just en bock och varifrån kommer seden att klä ut sig? Finns det motsvarigheter på annat håll i Norden och Europa?

• Nu för tiden lever **julbocken** oftast bara kvar i form av en halmbock. Andra vanliga dekorationer är till exempel adventsljusstakar, julgran, kulor, kransar, röda äpplen... Vad **symboliserar** de och varför förknippas de med julen?

På Island finns 13 speciella tomtar, **jólasveinarna**, som är söner till den skräckinjagande jättinnan Grýla, hon som lagen förbjöd föräldrar att skrämma sina barn med. Bröderna har namn efter sina olika karaktärsdrag,såsom Þvörusleikir (Skedslickaren), Hurðaskellir (Dörrsmällaren) och Gluggagægir (Fönstertittaren).

• Ta reda på vila de andra 10 jólasveinarna är, när de kommer och vad de gör! Vad kan de tänkas ha svarat mot för behov?

Med tiden har jólasveinarna blivit mindre hemska och mer busiga, i en anda som kan antas ha inspirerat den nya amerikanska Elf on a Shelf-praktiken där en busig ”Nisse” gör olika upptåg varje natt inför jul, och ibland lämnar jólasveinarn till och med paket till de isländska barnen i deras skor.

Någon som *inte* har blivit gulligare med tiden är **Julkatten**, Jólakötturinn, som är jólasveinarnas och deras mamma Grýlas husdjur. Julkatten har, precis som Grýla, aptit på människokött. Men Julkatten har ett specifikt byte: människor som inte får mjuka klappar.

• Diskutera hur berättelsen om Julkatten kan ha tänkts uppstå! Varför var (är) det angeläget att barn skulle uppskatta mjuka klappar?

Julen och årets mörkaste tid runt vintersolståndet omges av magi. Oavsett om eller hur du firar, är det en spännande tid som det finns mycket spännande att läsa om. Tomtar, vättar, troll och otyg, men också de döda människor som antogs komma tillbaka på julnatten och dagarna däromkring.

• Tips! **Selma Lagerlöf** har skrivit många både stämningsfulla och fantasieggande berättelser som passar för jullovet, till exempel *Julklappsboken, En julgäst, Den heliga natten* och *Bortbytingen. Körkarlen* (som faktiskt hade arbetsnamnet ”Min julsaga” i referens till Charles Dickens klassiker) är annars en riktig spökhistoria som utspelar sig vid nyår, som passar den som vill ha mer!

NORDGERMANSKA SPRÅK

Svenska, danska och norska har uppstått ur samma språk, urnordiskan, och utgör tillsammans de skandinaviska språken. I Norden talas två andra språk som är nära besläktade med de skandinaviska språken: isländska och färöiska. De har en gång uppstått ur västnorska dialekter. De skandinaviska språken samt isländska och färöiska utgör språkgruppen **nordgermanska språk**.

Isländska är officiellt språk på Island och talas av cirka 320 000 personer. Landets isolerade läge innebar att språket inte utsattes för lika mycket yttre påverkan som till exempel svenska och danska och på Island har man dessutom aktivt arbetat för att återskapa och bibehålla språkets särdrag, till exempel genom att ge nyord inhemska former. En islänning skulle således idag ha lättare för att läsa och förstå en fornnordisk text, än vad en svensk har.

Eftersom Färöarna och Grönland är en del av det danska riket, lär man sig danska i skolan där som första främmande språk. Så har det varit även på Island, som tidigare var en del av det danska riket. Nu är engelska första främmande språk där. Skandinaviska språk finns dock kvar som obligatoriskt skolämne.

- Hur uppfattar du språket i filmen *Julkatten*? Gick det att förstå några ord?

- På isländska heter julkatten Jólakötturinn (eller Jólaköttur, i maskulin form). Du ser likheten: jól (isländska), jul (svenska) och yule (engelska), köttur/kötturinn (isländska), katt (svenska) och cat (engelska). Välj ut och jämför fler ord och addera gärna norska och danska! (Exempelord bok, hus, saga, troll, snö, syskon, paket, röd, springa, hjälp…)

Runor är skrivtecken som uppstod århundradena efter Kristi födelse och brukades av germaner. Runalfabetet futhark bestod av 24 och senare 16 runor (yngre futhark / nordiska runor). I och med att kyrkan etablerade sig i Norden i början av medeltiden introducerades det latinska alfabetet, som vi använder än i dag. Flera germanska språk använder diakritiska tecken och extrabokstäver, som till exempel Đ, IJ , ȝ, Ü, Å, Æ, Ä, Ö, Ø samt Þ och ᚹ från runskriften.

• Ordet ”runa” betyder ”visdom” eller ”hemlighet”. I *Eddan* beskrivs hur den fornnordiska guden Oden, som offrade sitt ena öga i Mimers Brunn för att få dricka av vishetens källa, även offrade sig för att förstå runorna. Ta reda på hur den berättelsen lyder!

• Det isländska alfabetet har 32 bokstäver, varav tre som inte känns igen från svenska. Þ kallas *törn* och är en dem, som också användes i de fornengelska, fornnordiska och fornsvenska alfabeten. Hur uttalas Þ? Vilka är de två andra udda bokstäverna och hur uttalas de?

• Talarðu nú íslensku? (Ég tala ekki íslensku / Ég tala smá íslensku!

*** Gleðileg jól! ***

Produktionsuppgifter

Originaltitel: Þið kannist við...
Regi: Guðni Líndal Benediktsson
Land: Island 2023
Speltid: 8 min
Tal: isländska
Text: svenska
Tillgängliga format: VOD

Svensk premiär 21 oktober 2024.

Bokning

Institutionella visningar:
Smorgasbord Picture House
log@smorgasbordpicturehouse.se

Övrigt:
Smorgasbord Picture House
hello@smorgasbordpicturehouse.se